

KOVÁCS KRISZTIÁN

Protestáns gyökerek (2. rész) Nógrádi mezővárosok a kálvini egyház szolgálatában

Luther Márton fellépése után két évtizeddel kezdte meg nagyhatású működését az Észak-Franciaországban született Kálvin János, akinek nevéhez a reformáció svájci irányzata fűződik. Vallási nézetei miatt előbb Baselbe menekült, ahol megírta fő művét, *A keresztény hit tanítását*, majd a Genf városában tevékenykedő Kálvin teológiai és életfelfogása nemcsak a vallási életre volt nagy hatással, de a protestáns etikának döntő szerepe lett később a kapitalizmus létrejöttében is.¹

Az országban a XVI. század közepén a nyugati reformátori mozgalmak magyarországi képviselői – Méliusz Juhász Péter, Dévai Bíró Mátyás, Szegei Kis István, Sztárai Mihály, Ozorai Imre – működése révén gyorsan terjedt a reformáció helvét irányzata, főként Debrecenben és környékén; 1557 után a várad püspökség és káptalan szétszéledésével megnyílt az út a reformált vallás előtt.²

Az 1567. február 24–26. között Debrecenben megtartott alkotmányozó zsinaton megalkotásra került a református egyház első hazai törvénykönyve. A gyűlésen részt vevő lelkészek elítélték az antitrinitarizmust (a szentháromságtagadó irányzatot) és elfogadták a II. Helvét Hitvallást, megerősítve a kálvini irányzathoz tartozást. A zsinat – és a magyar reformáció meghatározó alakja – Méliusz Juhász Péter volt, aki wittenbergi tanulmányai során megismerkedve a reformáció tanaival, hazatérve a megújulás élére állt.³

A reformáció helvét irányzata Nógrád vármegyében a 16. század végén–17. század elején jelent meg először, addig a lutheri irányzat volt a meghatározó a megye területén, főként a Balassa család új – lutheránus – irányt támogató tevékenysége révén.⁴ Nógrád megye területe kezdetben a felső-du-

¹ ifj. Barta János 2001. *„Napkirályok” tündöklése – Európa a 16–18. században.* Történelmi kézikönyvtár, Debrecen. 84–85.

² Bunyitay Vince 1883. *A várad püspökség története alapításától a jelenkorig.* Első kötet, ötödik könyv. 419–438.

³ Borovszky Samu (szerk.) [s.a.]. *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad.* Országos Monográfiai Társaság, Bp. 431.; <http://reformacio.ma/v/debreceni-zsinat-1/> (letöltve: 2017. augusztus 16.)

⁴ Kovács Krisztián 2017. *Protestáns gyökerek – A Balassa család szerepe a lutheri egyház elterjesztésében Nógrád vármegyében a 16. század folyamán.* In: Palóc-föld LXIII. évf. 2017/2.

namelléki református egyházkerületbe tagozódott be, ez 1592 körül alakult meg a galántai zsinat után, amely megalkotta saját hitelvi és igazgatási kánonjait, és lezárta a közös protestáns korszak kormányzatát, leválasztva a lutheránusokat. A nógrádi gyülekezetek a [drégely]palánki egyházmegye szervezetébe kerültek.⁵

Nógrád vármegyében Losonc városa tekinthető a református vallás bölcsőjének. Itt 1590-ben, más vélemény szerint 1608-ban – ez évben fogadta el az országgyűlés a szabad vallásgyakorlásról szóló törvényt – háromezer ember, de legalábbis a polgárság zöme egyetemesen áttért a reformált vallásra.⁶

A krónikások nem őrizték meg, hogy milyen impulzus váltotta ki azt, hogy több ezer ember (vagy legalább is a lakosság zöme) egyszerre tért át a református hitre, mindössze a tény rögzítése maradt fenn, melyet – ha feltétel nélkül elfogadunk – mindenképpen egy esemény (esetleg a vallásszabadság kimondása miatt) vagy egy nagyhatású személyiség válthatott ki. Inentől kezdve Losonc a menedék szerepét töltötte be a megye református lakossága számára, ahol még a legnagyobb protestánsüldözés⁷ közepette sem voltak hajlandóak behódolni. 1674-ben a katolikus vizitátor református vallású városnak írja le. Még úgy is megmaradt a város a hiténél, hogy ez évben prédikátorát, Csúzi Cseh Jakabot is a pozsonyi törvényszék elé idézték, fej- és jószágvesztésre ítélvén egy évre börtönbe vetették, később váltásdíj mellett szabadon bocsátották és majd csak 1676-ban térhetett vissza losonci hivatalába.⁸

⁵ Köblös József–Krántz Zsolt (szerk.) 2009. *A dunántúli református egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760*. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa. 53, 59.

⁶ Mocsáry Antal a következőt írja nógrádi monográfiájában: „Az ezer ötszáz kilentzvenedik esztendőben, oda is beférkezvén az eretnokség, a' szent képet oltárostól kivetették. Az iratik, hogy a' Reformatió idejében ezen város akkori lakosai közül három ezeren egyszerre Reformatusokká lettenek, és a' már romladozásban pusztán hagyott templom' kő-falait felépítették egészen...” – Mocsáry Antal 1820. *Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése*. Első kötet. Pest. (Hasonmás kiadás. Kecskemét 1982.) 68–69. Scherer Lajos losonci gimnáziumi tanár 1943-ban kiadott *Losonc történetében* kétségbe vonja az áttértek több ezres számát és az 1590-es évet, szerinte 1608-ban a polgárság zöme csatlakozott a kálvini irányzathoz. *Kálvinsky kostol – Református templom*. Nógrádi könyvtár. Állami Levéltár Besztercebánya Fióklevéltára, Losonc.

⁷ Az ún. „gyászévtized” az 1671–1681 közötti években.

⁸ Szelepcsényi György esztergomi érsek 1671-ben kezdte meg az országban a protestánsüldözést. Csúcspontja az 1674 tavaszán lezajlott hűtlenségi per volt, amelyre Nógrádból 26 protestáns prédikátor kapott idéző levelet, melyből tizenöten jelentek meg a többiek vagy áttértek, vagy a bujdosást választották. A 15 prédikátor közül hét sorsa ismert; kettejüket börtönbe vetették, ötöt gályarabnak adtak el. Tóth Krisztina 2004. *A nagy-nógrádi főesperesség 17. századi katolikus*

A 17. században Losonc mellett több mezővárosban is megjelent a helvét vallási irányzat. 1650-ben már előfordul Balassagyarmat, Fülek, Nagyoroszi, Nógrád, Pásztó (akkor Heves vármegye), Szécsény mezővárosokban, ezeken kívül Drégelyen (Hont vármegye, a református egyházmegye központja), Diósjenőn, Kosdon (ma Pest megye), Kövesden, Nőtincsen, Rétságon és Verőcén (ma Pest megye).⁹ Elsősorban tehát a viszonylag erődített helyeken, valamint a vármegye nyugati szélén (a váci püspökség alá tartozó ún. kis-nógrádi főesperesség területén). Hogy épp a városok voltak azok a helyek, ahol a kálvini irányzat mintegy gócpontokat alkotott a 17. század közepén, oka lehetett a délről (Pest–Pilis–Solt, Heves és más vármegyék területéről) északra vándorolt (menekült), már református hiten lévő nemesek biztonságosabb helyre való húzódása, akik ezáltal közvetve vallásuk terjesztőivé is váltak.¹⁰ Amint alább látni fogjuk, hasonlóképp nagy hatással volt az erdélyi csapatok felbukkanása vidékünkön, akik szintén magukkal hozták a reformált vallást, ugyanakkor mint kívülről érkező impulzus mély gyökeret ez a fajta „térítés” nem is tudott verni.

Balassagyarmaton a kálvini irányzat a város 1619. évi Bethlen Gábor általi elfoglalása után jelenhetett meg; első ismert prédikátora 1621-ben Sik-

egyházlátogatási jegyzőkönyve. Szécsény. 9.; Okolicsányi József 2009. *A Nógrádi Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházmegye monográfiája.* A kötetet sajtó alá rendezte: Galcsik Zsolt. METEM Könyvek 67., Bp. 51.; <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/c-7E4A8/csuzi-cseh-jakab-7FD3A/> (letöltve: 2017. augusztus 16.)

⁹ Köblös–Kránitz i. m. 92.

¹⁰ Ezen állítás alátámasztására további kutatásokra van szükség. Szintén kutatást igényel annak kiderítése is, hogy a tősgyökeres vármegyei nemesség között voltak-e kálvinisták, és ha igen, milyen arányban, vagy az ide menekült nemesi családok hozták magukkal a vallást és terjesztették el azt családi kapcsolatok létesítésével. Példaként hozható fel itt többek között a református egyház későbbi nagy védelmezőjeként számon tartott Ráday család. Feltételezhetően Ráday István a 16. század közepén tért át a református vallásra, fia, I. Gáspár a nógrádi gyökerekkel bíró ludányi Bay Klárát vette nőül, akinek atyja, Bay Ignác 1565-ben még az egri püspök oldalán harcolt a lutheri egyház hívei ellen, később azonban valószínűsíthetően ő maga is a helvét irányzat követője lett. A Ráday família ezután került át Nógrádba – a szécsényi véghelyre – hátrahagyva pesti birtokait. I. Gáspár fia, I. András már a lutheránus irányt követő Madách családból választott magának párt, de a família megmaradt a református vallásban. A Rádayakkal rokon, szintén a református vallást követő – eredetileg Abaúj–Torna vármegyéből eredő nagyréti Darvas család a 17. század első évtizedében tűnik fel Nógrádban. Kovács Krisztián: *Birtokszerezés, házassági stratégia és reformáció a Ráday család korai történetében (13–17. század)* – kézirat; Nagy Iván 1858. *Magyarország családjai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* III. kötet. Pest. 242–247.; Bay Ilona 1909. *Adalék a Nagyréti Darvas család genealógiájához.* In. Turul 1909/4. 174.

lósy Mátyás.¹¹ Siklósyval mint gyarmati prédikátorral még 1643-ban is találkozhatunk az iratokban, így működése legalább két évtizeden át tartott.¹² Az 1634-ben készült egyházlátogatási jegyzőkönyv leírása szerint a gyarmati egyháznál nincs katolikus plébános, ezért a katolikusok arra kényszerültek, hogy kereszteléskor, egyházkeleléskor¹³, temetéskor az „eretnek prédikátorhoz” menjenek.¹⁴ Gyarmat 1663. évi pusztulása következtében a református egyház is megszűnt és csak a 19. század második felében alakult újjá Diósjenő leányegyházaként.¹⁵

Füleken a 17. század folyamán rövid ideig működhetett a református gyülekezet. Nem kizárt, hogy itt is Bethlen 1619. évi hadjárata után – amikor Füleket is bevették a fejedelem csapatai – jelent meg a kálvini vallás, és működhetett egészen a „gyászévtizedig”¹⁶. Az 1674-es katolikus vizitációs jegyzőkönyv tanúsága szerint a 150 fős katolikus mellett 8 luheránus és mindössze 1 kálvinista élt a városban ekkor. Ugyanakkor rögzíti, hogy Füleken van egy helvét templom, „melyet állítólag Szent Háromság tiszteletére szenteltek fel”. Szintén megemlítette, hogy a füleki református lelkész, Miskolczy Mihályt a Nyitra megyei Berencs várában tartották fogva. Később őt gályarabnak eladva, az itáliai Chieti börtönében halt meg 1675-ben.¹⁷ Füleke városában ezután már nem élelt újjá a gyülekezet; az 1820-as években templomuk kőfalainak már csak maradványai látszódtak.¹⁸ Majd 200 év múltán, 2002-re épült fel egy új református templom Füleken.¹⁹

Nagyoroszi és Nógrád mezővárosokban szintén Bethlen „közbenjárásában” feltételezhetjük a kálvini vallás megjelenését. A többi nógrádi erősséggel egyetemben Nógrád vára is behódolt az erdélyi fejedelem előtt, és állt

¹¹ Borovszky Nógrád i. m. 716.

¹² Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DERL). C/64–2b 57. d. Sirák Nr. 9. (1643. június 10.)

¹³ Egyházkelelés vagy avatás: a gyermekágyból felépült nőnek és gyermekének első látogatása és megáldása a templomban. A katolikus felfogás szerint csak katolikus, törvényes házasságban szülő anyák részesülhetnek benne. <http://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/e-e-7C62/egyhazkeles-7FC6/> (letöltve: 2017. augusztus 22.)

¹⁴ Tóth i. m. 16.

¹⁵ Borovszky Nógrád i. m. 716.

¹⁶ Ld. 7–8. lábjegyzet

¹⁷ Tóth i. m. 18.

¹⁸ Mocsáry Antal művében írja: „*megvoltak nem régiben is még Báthory' Curiajának némelly omladékai, még a' Protestans atyafiak' templomainak maradvány kőfalai is látszattak, – ezek, és több számos volt épületek' darabjai nem esmerik többé uraikat, birtokosaikat, de még ezeknek maradákaik sem esmerik volt tulajdonokat.*” Mocsáry i. m. I. kötet 143.

¹⁹ Tarnóczy László 2016. Akiknek strázsahely a szülőföld. In: *Palócföld* LXII. évf. 2016/1.

hatalma alatt 1622-ig.²⁰ Bár 1650-ben a felső-dunamelléki egyházkerület Palánki egyházmegye települései között találjuk mindkét települést, ugyanakkor itt sem gyökeresedett meg a helvét irányzat. Nógrádban a katolikusok továbbra is erőteljes pozícióban voltak, a török időszak alatt is megtarthatták az egyik templomukat (a másikat mecsetté alakították át) és a plébánosukat sem zavarták el. 1674-ben már sem Nagyoroszi, sem Nógrád nem szerepel a református települések között.²¹

Szécsényben az első adat a reformátusok jelenlétéről 1616-ból származik, amikor két prédikátoruk, Zágorhidai és Keretsényi tanúként szerepelnek hivatalos iratok készítésénél. 1654-ben a vármegye közönsége a szécsényi helvét hitvallású egyház helyreállítására adományozott gerendát, ami jelzi, hogy Szécsényben temploma volt a reformátusoknak. Az 1634-ben készült katolikus vizitáció készítésekor „panaszkodtak a katolikusok helyzetére, mivel nagyon elnyomják őket az eretnekek, bár kisebb számban élnek itt, mégis nagyobb tiszteletnek örvendenek, mint a katolikusok, azért, mert Forgách²² úr tisztartója és öt nemes is kálvinista”.²³ A 17. század első feléből a fentebb említetteken kívül még három prédikátoruk ismert: 1643-ból Csepregy Mátyás (feltételezhetően kálvinista prédikátor)²⁴, 1656-ból Zágorhidai György („a szécsényi helvét hitvallású egyház lelkesze”)²⁵ és 1660-ból Keretsényi István („Szécsényi Helvetica Confessionak Lelki Tanítója”).²⁶ Szécsény 1663. évi elfoglalása, majd 1683. évi visszafoglalása után a kálvini egyház már nem tudott újra felvirágozni a városban, a leánygyülekezetük majd csak 1912-ben alakul meg.²⁷

Losonc mellett a kálvini egyház bázisa – és egyben központja – volt a Hont vármegyébe kebeleztetett Drégelypalánk. Itt már a 16. század második felében megjelenhetett a kálvini irányzat; az 1592. évi galántai zsinat után a Felső-dunamelléki Református Egyházkerület megalakulásával egy időben jöhetett létre a Palánki egyházmegye is. Minderre a vár 1593. évi visszafog-

²⁰ Hausel Sándor 2000. *Nógrádvár*. Nagy Iván könyvek 7. Nógrád. 58–59.

²¹ Chobot Ferenc 1915. *A Váczi Egyházmegye történeti névtára. Első rész. Az intézmények története*. Vác. 140–143.; Köblös–Krántz i.m. 98.

²² gróf Forgách Ádám 1622 és 1682 között Nógrád vármegye főispánja.

²³ Galcsik Zsolt–Tóth Krisztina 2004. *Szécsény felekezeteinek egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1332–1950)*. Szécsény. 79–80.

²⁴ DERL C/64-2b 57. d. Sirák Nr. 9. (1643. június 10.)

²⁵ Tóth Péter 2001. *Nógrád vármegye nemesi közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 29. Salgótarján. 103.

²⁶ DERL C/64-2b 60.d. Újhartván Nr. 14. (1660. január 30.)

²⁷ Galcsik–Tóth i. m. 80.

lalása után kerülhetett sor. A reformáció itteni felbukkanásáról és meghatározóvá válásáról ugyanakkor hallgatnak a források.²⁸

Homályos folt a többi kis település: Diósjenő, Kosd, Kövesd, Nőtincs, Petény, Rétság és Verőce esetében a kálvini irányzatnak a megjelenése. Annyi bizonyos, hogy a viszonylag egy tömbben, a megye nyugati területén elhelyezkedő falvak a váci püspökség alá tartozó kis-nógrádi főesperesség területéhez tartoztak. Szentmiklósi és óvári báró Pongrácz György váci püspök 1675-ben készített jelentésében Jenőt (Gyenő), Verőcét, Nőtincset, Felsőpetényt, Rétságot, Tereske felét, Legéndet és Kosdot kálvinista településeknek jegyzi.²⁹ Dvornikovich Mihály váci püspök 1700. február 7-én Kollonich Lipót esztergomi érsekhez írt jelentésében szintén kifejtette ezen települések állapotát. E szerint Jenőn jól fedett katolikus templom van, de kálvinista prédikátor. Rétságon kálvinista prédikátor van, aki Vattay János földesúr házában lakik. Nőtincsen „igen szép katolikus templom” van, melynek födele nincs és kálvinista prédikátor van a faluban. Rádon jó karban lévő katolikus templom van, melyben kálvinista lelkész működik. Kosdon a templomból kizárt kálvinista prédikátor magánházaiban „latrat”³⁰ és Verőcén is kálvinista prédikátor működik.³¹

Ezekben a falvakban tehát még a török világ alatt jelent meg a kálvini irányzat, és ha a „gyászévtized” alatt működésük egy időre meg is tört, a század végére – a nehézségek ellenére is – tovább működtek a református prédikátorok.

Összességében elmondható, hogy Nógrád vármegyében kevésbé volt jellemző a kálvini irányzat. Ahol nem belső átalakulásként jelent meg – mint Losoncon –, hanem külső ráhatással – főleg Bethlen 1619. évi hadjárata következtében – ott nem is tudott hosszú időre gyökeret verni, és az 1663. évi török hadjárat derékba is törte az itteni református csírákat. Amely közösségek átvészelték az oszmán pusztítást, majd a gyászévtizedet, azoknak a visszafoglaló háború után a Habsburgok erőteljes ellenreformációs tevékenységével kellett megküzdeniük és kitartaniuk II. József türelmi rendeletéig.

²⁸ Köblös–Kránitz i. m. 59.

²⁹ *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század.* Millenniumi Magyar Történelem. Osiris Kiadó, Budapest 2002. 148.; Bertalanffy Gyula 1869. *Sz. Miklósi és óvári b. Pongrácz György váci püspök és – Informatiója.* In: Magyar Sion 1869. (7. évf.) 889–904.

³⁰ lat. latro – ’ugat, szitkozódik’

³¹ Nagy Iván 1869. *Berkes András váci nagyprépost és kora.* In: Magyar Sion. 1869. (7. évf.) 162–182.